

УКРАЇНСЬКІ НАЗВИ ПЛАВАЛЬНИХ ЗАСОБІВ: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ

На початку ХХІ століття розширилися межі й можливості дослідження багатьох важливих лінгвальних явищ, зокрема вивчення питань формування й розвитку національної термінології загалом та функціонування галузевих терміносистем української мови. Крім того, науково-технічний прогрес зумовлює інтенсивний розвиток спеціальної лексики, що постійно змінюється, модифікується.

Щодо аналізу української морської (ширше водної) терміносистеми особливої уваги заслуговує праця О. Горбача «Українська морська й судноплавна термінологія» (1958). Серед пізніших дослідників можна назвати С. В. Сахарнова (1983), В. Г. Фоменко (1966). На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки спостерігається активне вивчення морської лексики, про що свідчать численні праці О. Андріянової (2002, 2006, 2007, 2010), О. Войцевої (2003, 2005, 2006, 2007, 2010), І. Єфименко (2008), О. Засенко (1996), Л. Ярової (2000) тощо.

Але попри чималу кількість праць, присвячених даній проблематиці, спостерігається відсутність комплексного лінгвістичного дослідження української терміносистеми водного транспорту і водної (морської) термінології загалом, що мотивує виникнення термінологічної синонімії, невірне та варіативне тлумачення деяких термінів. Крім того, спеціалісти морського транспорту змушені іноді звертатися до англійської термінології, щоб влучніше назвати спеціальні поняття.

Термін - слово чи сполука, що позначає поняття спеціальної сфери спілкування в науці, виробництві, техніці, мистецтві, у конкретній галузі знань чи людській діяльності [10, с. 617]. Основними ознаками терміна є системність, точність, прагнення до однозначності, наявність дефініції [17, с. 513].

Окреслюючи головні риси терміна, слід також пам'ятати, що вони є не ізольованими одиницями загальнонаціональної мови, а частиною її словникового складу. Для правильного розуміння основних вимог до терміна впроваджено поняття **«термінологічного поля»** (О. Реформатський) [9, с. 47]. У межах поля термін точний і однозначний, а поза його межами втрачає свою характеристику, набуває інших системних зв'язків.

Термінологічне поле - системна єдність термінів, яка ґрунтується на специфічних кореляціях (відношеннях), характерних для мовної системи загалом. Це лексико-семантичні явища полісемії (багатозначності), синонімії, антонімії, омонімії, гіперо-гіпонімії (родо-видових відношень).

Тематична група українських назв плавальних засобів неоднорідна за обсягом та змістом номінованих ними понять, що відбиває *гіперо-гіпонімія*. Гіперо-гіпонімічна парадигма – це найважливіша категорія, яка формує систему досліджуваних термінологічних найменувань, а також засіб їхньої тематичної організації; вона зумовлює ієрархічний характер внутрішньої структури аналізованої термінології і є чи не найвагомим доказом її системності.

Під час дослідження тематичної групи українських назв плавальних засобів щодо гіперо-гіпонімічних відношень було виявлено, що вона складається з таких базових гіперонімів, як-от: *судно, корабель* та *човен*. Виділені терміни об'єднуються навколо лексеми *судно*, яке є виразом-центром даної тематичної групи, кросгіпонімом (кросгіпонімія - відношення між гіперонімічними одиницями вищого і нижчого рівнів абстракції) [1, с. 70]: *судно – корабель, човен*.

Розгалужену видову диференціацію відображають підпорядковані гіперонімам гіпоніми, що об'єднуються в мікропарадигми, утворюють когіпонімію (відношення між гіпонімічними елементами одного класу) [1, с. 70].

Гіперонім *судно* включає різні за сферою вживання, походженням гіпоніми, назви плавальних засобів з диференційними ознаками «транспортний», «торгівельний», «вантажний», «пасажирський», «рибальський», «допоміжний», «дослідницький»: *яхта, шаланда, танкер, судно на повітряній подушці, судно на повітряних крилах, сміттєзбирач, ролкер, рибальське судно, плашкоут, ліхтеровоз, ліхтер, контейнеровоз, кліпер, кілектор, кеч, катамаран, каравела, буксир, баркентина/шхуна-барк* тощо [14; 12; 11].

Навколо виразу-центру *судно* об'єднуються спеціальні лексеми на основі загальної ознаки «плавальний засіб», ця ядерна сема – складова багатоконпонентних словосполучень, що звужують значення позначуваного спеціального поняття: *судно на повітряній подушці, фрахтове судно, трьохострівне судно, каботажне судно, парусне судно* тощо.

Гіперонім *корабель* поєднує гіпоніми з диференційними одиницями «військовий», «воєнний»: *шлюп, канонерка, тральщик/тральник, авіаносець, корвет, катер, гідроавіаносець, бриг, бронекатер, бригаantina, фрегат, броненосець - панцирник, галера, баркалон/баркалона, крейсер, іол, канонерський човен, ролкер, шкут, дредноут, брандвахта, лінкор, ракетносець* [14; 12; 11].

До того ж лексема *корабель* розширила свою семантику та ввійшла до складу інших терміносистем (процес ретермінологізації): авіаційної – *корабель, повітряний корабель*, космічної - *космічний (міжпланетний) корабель* [14, т. 4, с. 284].

Наступний гіперонім *човен* включає такі гіпоніми: *дуб, четвірка, пором/рідко паром/заст. порон, галяра, чортонхайка, душогубка, довбанка, каное, байдара, байдак, шлюпка, каяк, лайба, баркас, ялик, каюк, вельбот, субмарина* [14; 12; 11].

Крім когіпонімії та кросгіпонімії серед назв плавальних засобів спостерігається явище гіподифузії (Л. Ярова) [19, с. 7], коли один гіпонім підпорядковується кільком гіперонімам. Це пояснюється поліядерністю досліджуваної тематичної групи: *тральщик/тральник, шлюп, фрегат, катер* - гіпероніми *судно, корабель*.

Важливо також зазначити, що досліджувані родо-видові парадигми є відкритими, тобто відбувається постійне поповнення їх новими гіпонімами.

Щодо *синонімічних відношень* у даній тематичній групі було виявлено терміни-дублети (абсолютні синоніми), що є семантично тотожними, та терміни-синоніми (часткові синоніми), що є семантично наближеними. Абсолютні синоніми представлені власне українськими та іншомовними (*танкер – наливне судно, нафтовоз; буксир – штовхач*), тільки питомими (*теплохід – теплоплав; вітрильник – парусник*) або запозиченими (*берлін/берлина/берлінка – барка, бри-*

гантина – *ихуна-бриг*), сучасними та застарілими назвами (*човен - довбанка, дуб, корито*), термінами різних регіонів (*човен – діал. галяра «човен»*), словотвірними варіантами (*буксирне судно - буксир, парусне судно - парусник, контейнерне судно - контейнеровоз*). Квазісинонімія представлена семантичними (*човен - байдара, байдарка*) та стилістичними (*човен – жарт. чортонхайка*) лексемами [13; 14].

На нашу думку, від синонімії термінів варто відмовлятися, тому що деякі терміни виходять з ужитку, а саме застарілі найменування, регіональні. Це свідчить про етап формування терміносистеми. Синонімія дає можливість обрати найбільш оптимальну номінацію, але вона є небажаною в термінології, оскільки ускладнює наукове спілкування.

Питання *полісемії* у термінознавстві, як і синонімії, є дискусійним. В ідеальному випадку термін повинен бути однозначним.

Одна з причин розвитку полісемії в термінології – недостатня вивченість конкретних понять, що не дає змоги дати їхнє чітке визначення, однозначну дефініцію.

Джерелом полісемії термінів є застосування способу вторинної номінації – використання наявної в мові назви для позначення наукового поняття, що поповнює термінологію кількісно за рахунок семантичних способів термінотворення (метафоризації та метонімізації) [15, с. 10].

Терміни можуть виникнути за допомогою метафоричних процесів (на основі зовнішньої подібності (*коза, бик*) чи функції (*судно, посудина «розм., фам., зневажл. судно», посуда «судно»*) та метонімічного переносу (з частини на ціле (*четвірка «чотиривесловий човен, шлюпка*): кількість осіб чи весел – назва плавального засобу) [14, т. 9, с. 827, т. 7, с. 389, т. 11, с. 319].

Омонімія в терміносистемах може виникати внаслідок фонетичної конвергенції, семантичної дивергенції (розходження значень, розпад полісемії) (*кораблик I «невеликий корабель» - кораблик II «старовинний жіночий головний убір»,*) та завдяки запозиченню (*бот I «невелике веслове, парусне або моторне судно» > гол. boot, середньоангл. bōt (давньоангл. bāt) «човен» - бот II «зимове взуття, яке носять поверх черевиків» > франц. botte «чобіт»* [3, с. 13; 4, т. 1, 238]) або утворення нових слів, які збігаються з назвами, що вже існували в мові [6, с. 119].

Наприклад, лексема *чайка I* (плавальний засіб) < пс. **cajka* (від наслідування крику птаха **kē*) або < тур. *şauka* «човен» (початковий ч- замість ш- з'явився, можливо, під впливом назви птаха) є омонімом до лексеми *чайка II* (птаха), що можна пояснити розмежуванням значень або звуковим збігом слів [3, с. 154; 4, т.6, с. 276; 16, т. 4, с. 312].

Розпад полісемії лежить в основі граматичних омонімів, що позначають плавальний засіб та особу, яка працює на ньому, наприклад: *тральник/тральщик I* «риболовецьке судно, оснащене тралами», *тральник/тральщик II* «фахівець, який керує траловим ловленням риби» [3, с. 136]; *китобій/китобоєць I* «судно, призначене для китобійного промислу», *китобій/китобоєць II* «той, хто займається промислом китів» [14, т. 4, с. 156].

Наявність полісемії та омонімії серед назв плавальних засобів, як і синонімія, є небажаними явищами і свідчать про формування терміносистеми.

Серед *семантичних способів термінотворення* тематичної групи назв плавальних засобів у сучасній українській мові можна назвати *термінологізацію* (процес переходу загальноновживаного слова до терміносистеми [10, с. 618]). В нашому дослідженні в ролі загальноновживаних слів використовуються назви тварин (*бик, коза*), рослин (*дуб*), предметів побуту (*посудина, корито*), термінологічні значення яких виникають при повторному використанні, тобто в актах вторинної номінації.

Варто відмітити, що метафоризація та метонімізація лежать в основі лексико-семантичного способу словотворення (творення нових слів унаслідок розщеплення значення слова на два самостійні значення, тобто процес утворення омонімів від багатозначного слова [8, с. 33 - 34]), що був продуктивним на початку формування української морської термінології. Для сучасного етапу розвитку даної терміносистеми характерним є морфологічний спосіб словотворення, а найпродуктивнішим – суфіксальний, що підтверджує чимала кількість лексем: *байдарка, парусник, плоскодонка, електрохід, штовхач, лісовоз* тощо.

Процеси *спеціалізації* (звуження) та *генералізації* (розширення) значень є сьогодні мало характерними для термінів. Спеціалізація значення спостерігається на прикладі лексеми *судно*, первісне значення «посудина», «посуд» [16, т. 3, с. 832]. Номінація відбувається внаслідок метафоричного переносу значення за функцією, тобто «посудина» - «плавальний засіб», що є прикладом вторинної номінації.

Ще одним джерелом поповнення терміносистеми є запозичення з інших мов і з інших наукових сфер у рамках власної мови.

Поява запозичень зумовлена зовнішніми та внутрішніми причинами. До зовнішніх причин належать контакти між народами, зумовлені як близькістю географічного розташування, так і потребами спільного розв'язання відповідних політичних, економічних питань, культурним та науковим обміном. О. Войцева називає такі внутрішньолінгвальні причини появи запозичень: «заповнення лакун, усунення міжкатегоріальної полісемії, розрізнення термінів із власним набором семантичних ознак, заміна полікомпонентних словосполучень» [1, с. 299].

У низці досліджень із даної проблематики слово «запозичення» вживається у двох значеннях: процес входження й адаптації запозиченої лексеми і результат цього процесу – запозичене слово.

Отже, *запозичення* – іншомовні слова, які ввійшли до мови внаслідок різноманітних контактів з іншими країнами та народами [20]. Однією з причин формування запозичених термінів є відсутність відповідного термінологічного аналога.

Важливо відзначити, що переважна більшість українських (60 %) лексем є запозиченими з іноземних мов.

Основу запозичень в інвентарі плавальних засобів складають англіцизми та голландизми (запозичувалися за посередництвом російської), наявні також запозичення з грецької, латинської, тюркської, французької, німецької, італійської мов.

Розвиток науково-технічного прогресу, всебічні зв'язки між народами сприяють появі *інтернаціоналізмів*. Це такі міжнародні терміни, які вживаються не менше, ніж у трьох неспоріднених мовах і мають греко-латинську основу [5, с.

164], проте інтернаціоналізмом може стати й назва, утворена на ґрунті будь-якої іншої європейської мови (наприклад, англійської), що проникла в не близькоспоріднені мови [7]. На приклад: *фрегат, катамаран, катер, баркентина, батискаф, трансатлантик*.

Запозичення з інших наукових сфер, терміносистем пов'язані з процесом *ре-термінологізації* – перенесенням терміна з однієї терміносистеми до іншої при збереженні чи зміні понятійного змісту.

Деякі лексеми переходять до складу терміносистеми водного транспорту завдяки дії процесу вторинної номінації, а саме неавтономної несамостійної номінації [18], коли при найменуванні в об'єкті виділяються такі ознаки, властиві для нього відносно деякого іншого визначеного об'єкту, закріплені в іншому найменуванні: *водний велосипед, річковий трамвай*.

Отже, неоднорідність словникового складу та різноманітність шляхів формування досліджуваної терміносистеми пояснюється її взаємодією із загальнонавчальною лексикою української літературної мови, з терміносистемами суміжних галузей діяльності. Важливим джерелом поповнення термінофонду назв плавальних засобів є засвоєння чужомовних терміноодиниць.

Література

1. Войцева О. А. Водогосподарська лексика польської мови: від давнини до сучасності / О. А. Войцева. – Чернівці: Букрек, 2010. – 424 с.
2. Горбач О. Українська морська й судноплавна термінологія / Олекса Горбач // Режим доступу: <https://docs.google.com/file/d/0B6jhqvqgUKg9Uk5NWVQxTWE4Z1E/edit?pli=1>.
3. Демська О. М. Словник омонімів української мови / О. М. Демська, І. М. Кульчицький. – Львів: Фенікс, 1996. – 223 с.
4. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982 – 2003.
5. Панько Т. І. Українське термінознавство: підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
6. Пастернак Г. Семантичні процеси в українській економіко-правовій термінології // Українська термінологія і сучасність: збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип. VI. – С. 117 – 120.
7. Пілецький В. Мовна специфіка українського терміна / В. Пілецький // Режим доступу: http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_Wi_snyk538/TK_wisnyk538_pilec'kyj.htm.
8. Плющ М. Я. Граматика української мови: У 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник / М. Я. Плющ. – К.: Вища шк., 2005. – 286 с.
9. Реформатский А. А. Что такое термин и терминология / А. А. Реформатский // Вопросы терминологии: материалы Всесоюзного терминологического совещания. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 46-55.
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінол. енцикл. / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
11. Словник іншомовних слів: 10 000 слів та термінів / уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К.: Наукова думка, 1985. – 680 с.
12. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
13. Словник синонімів української мови: в 2-х т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 2001.
14. Словник української мови: В 11 т. / гол. ред. І. К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
15. Термінологічна лексика в системі професійного мовлення: Методичні вказівки та завдання для самостійної роботи студентів з курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)»

- / Г. Л. Вознюк, С. З. Булик-Верхола, М. В. Гнатюк та ін. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 92 с.
16. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер. – М., 1964-1973.
 17. Шевчук С. В. Українська мова за професійним спрямуванням. / С. В. Шевчук, І. В. Клименко. – К.: Алерта, 2010. – 696 с.
 18. Языковая номинация (Общие вопросы) / А. А. Уфимцева, Е. С. Азнаурова, Е. С. Кубрякова и др.; под ред. Б. А. Серебренникова, А. А. Уфимцевой. – М.: 1977. – 360 с.
 19. Ярова Л. В. Російська морська термінологія судноводіння (лінгвістичний аналіз): автореф. дис. ... кандидата філологічних наук: 10.02.02 / Л. В. Ярова. – Д., 2000. – 20 с.
 20. Płóciennik I. Słownik wiedzy o języku / I. Płóciennik, D. Podlawska. – Bielsko-Biała: Wydawnictwo Park, 2004. - 326 s.

Надія Дризицька

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПРОСТІР «ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ» У СВІДОМОСТІ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Проблема взаємозв'язку мови та культури з'явилась у працях вітчизняних та зарубіжних лінгвістів ще в позаминулому сторіччі, однак не втратила своєї актуальності й до сьогодні. У сучасній лінгвістиці помітний підвищений інтерес до базових національних концептів як української, так і інших культур, зокрема до концепту «праця», який входить до ряду культурних констант української концептосфери. *Праця* — це складне і багатоаспектне явище, яке відіграє в житті суспільства і кожної окремої людини настільки важливу роль, що саме це поняття в широкому розумінні є невіддільним від людського життя. *Праця* — це свідомо доцільна діяльність людей, спрямована на створення матеріальних і духовних цінностей. *Праця* — це першооснова і необхідна умова життя людей і суспільств. Більше того, праця є однією з найважливіших форм самовираження, самоактуалізації і самовдосконалення людини, що вже з іншого боку, але також є могутнім чинником суспільного прогресу. Впродовж розвитку концептуальний простір «трудова діяльність» зазнавав значних змін. Певні лексеми, що є вербальними репрезентантами концепту, такі, як *праця, робота, служба* та інші, докорінно змінювали своє значення впродовж різних епох. Саме тому нині ми можемо спостерігати розбіжності у відповідності понять, які збереглись у свідомості людей, та тих, які закріплені у юридичних або наукових джерелах.

Ми провели дослідження, метою якого було встановити, як певні лексеми (*труд\праця\робота\служба* та ін.) тлумачаться носіями української мови і чи відповідає це їх науковим визначенням. Для цього ми провели рецептивний експеримент, в якому інформанти повинні були пояснити, як вони розуміють значення певних слів та словосполучень, зокрема: *важка робота\легка робота, безробіття, якість праці, солідарність трудящих, сумлінна праця, випробування при прийнятті на роботу*. (Подані слова та словосполучення ми взяли з тексту Трудового законодавства України). У експерименті-опитуванні брали участь 23 людини: з них 13 – жінок і 10 чоловіків, віком від 18 до 21 року, переважно студенти. Отримали наступні результати. Поняття *важкої та легкої роботи* в інформантів переважно співпадає